

Bujak, Jan

Inwentaryzacja źródeł rękopiśmiennych i archiwalnych do historii prasy w Polsce (1661-1939) według pomysłu i szczegółowego projektu prof. dra Mariana Tyrowicza

Rocznik Historii Prasy Polskiej 10/1(19), 175-190

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

T. X (2007) Z. 1 (19)
ISSN 1509-1074

**ROCZNIK
HISTORII PRASY POLSKIEJ**

An Inventory of
Manuscript and Archival
Sources on the Polish
Press History (1661–1939)
According to the Concept
and Design by Professor
Marian Tyrowicz

**Inwentaryzacja źródeł
rękopiśmiennych
i archiwalnych do historii
prasy w Polsce (1661–1939)
według pomysłu
i szczegółowego projektu
prof. dra Mariana Tyrowicza**

ul. Spółdzielców 12/157
PL 30-682 Kraków

**Jan
BUJAK**

KEY WORDS

Polish press history 1661–1939, inventory of sources, methodology of Polish press history studies, Marian Tyrowicz, manuscript sources on press history, archival sources on press history, source studies

SŁOWA KLUCZOWE

historia prasy w Polsce 1661–1939, inwentaryzacja źródeł, metodologia badań dziejów prasy polskiej, Marian Tyrowicz, źródła rękopiśmienne do historii prasy, źródła archiwalne do historii prasy, źródłoznawstwo

ABSTRACT

The article discusses the inventory of manuscript and archival sources on the Polish press history (1661–1939) designed and commenced by Professor Marian Tyrowicz. It cites the document "A plan for the inventory of inventory of manuscript and archival sources on the Polish press history (1661–1939)" which was approved for implementation in 1974 by the Press Study Committee of the Kraków Branch of the Polish Academy of Sciences and incorporated in the 1974 financial plan by the Presidium of the Kraków Branch in a letter of 30 January 1974.

ABSTRAKT

Artykuł przypomina opracowaną przez prof. dra Mariana Tyrowicza koncepcję i rozpoczętą realizację inwentaryzacji źródeł rękopiśmiennych i archiwalnych do historii prasy polskiej lat 1661–1939 oraz przywołuje w całości kopię oryginalnego autorstwa tekstu prof. dr Mariana Tyrowicza *Plan inwentaryzacji źródeł rękopiśmiennych i archiwalnych do historii prasy w Polsce 1661–1939*, zatwierdzony do realizacji w ramach planów badawczych Komisji Prasoznawczej Krakowskiego Oddziału PAN na rok 1974 i przez Prezydium Oddziału włączony do planu finansowego Oddziału na tenże rok pismem z 30 stycznia 1974 roku.

Streszczenie

Niniejsze opracowanie składa się z dwu całkiem różnych części, jakkolwiek poświęconych temu samemu zdarzeniu. Część pierwsza, znacznie krótsza, przypomina epizod z biografii naukowej prof. dra Mariana Tyrowicza oraz początkowe dzieje Komisji Prasoznawczej Krakowskiego Oddziału PAN, natomiast część druga, znacznie obszerniejsza, na podstawie zachowanej kopii *in extenso* przytacza oryginalny *Plan inwentaryzacji źródeł rękopiśmiennych i archiwalnych do historii prasy w Polsce (1661–1939)* autorstwa prof. dra Tyrowicza, który metodycznie i szczegółowo rozwija swoją koncepcję w następujących rozdziałach: I. *Uzasadnienie inwentaryzacji*; II. *Podstawy prawne inwentaryzacji*; III. *Zbiory archiwalne, biblioteczne i inne przewidziane w akcji inwentaryzacyjnej*; IV. *Podstawowe rodzaje źródeł do dziejów prasy i czasopism*; V. *Źródła grupy A*; VI. *Źródła grupy B*; VII. *Plan inwentaryzacji pod względem czasowym, osobowym i finansowym*; VIII. *Projekt karty inwentaryzacyjnej*; IX. *Uwagi końcowe*; X. *Słowo od autora planu*.

Dobrze znany w kręgach polskich uczonych humanistów, historyków i historyków prasy prof. dr Marian Tyrowicz zajmuje miejsce szczególne. Jednym z jego licznych dokonań jest szczegółowy i obszerny projekt oraz zapoczątkowanie jego realizacji w latach siedemdziesiątych XX wieku. Wykonanie zamysłu zostało przerwane na samym początku z przyczyn od niego niezależnych, ale niewątpliwie mogłoby być wówczas ponownie podjęte i przeprowadzone do końca, a w każdym razie nie powinno pójść w zapomnienie. W tym celu — na wniosek dra Sylwestra Dzikiego — podejmuję się przypomnienia sprawy jako jedynego współpracownika prof. dra M. Tyrowicza we wdrażaniu bardzo ambitnego i cennego naukowego przedsięwzięcia.

Sam projekt pt. *Plan inwentaryzacji źródeł rękopiśmiennych i archiwalnych do historii prasy w Polsce (1661–1939)* — bez załączników — został zapisany na dwudziestu stronicach znormalizowanego maszynopisu. Znany był autorowi, podpisanemu współpracownikowi oraz bardzo nielicznemu gronu zaufanych osób, których poparcie spowodowało, iż Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie uruchomiła realizację i finansowanie badań według przedłożonego przez prof. dra M. Tyrowicza *Planu inwentaryzacji...* Ów *Plan inwentaryzacji...* składał się z dziesięciu następujących rozdziałów:

- I. *Uzasadnienie inwentaryzacji* [s. 1–2].
- II. *Podstawy prawne inwentaryzacji* [s. 3–4].
- III. *Zbiory archiwalne, biblioteczne i inne przewidziane w akcji inwentaryzacyjnej* [s. 4–7].
- IV. *Podstawowe rodzaje źródeł do dziejów prasy i czasopism* [s. 7–8].
- V. *Źródła grupy A* [s. 9–11].
- VI. *Źródła grupy B* [s. 11–14].
- VII. *Plan inwentaryzacji pod względem czasowym, osobowym i finansowym* [s. 14–17].
- VIII. *Projekt karty inwentaryzacyjnej* [s. 17–19].
- IX. *Uwagi końcowe* [s. 19–20].
- X. *Słowo od autora planu* [s. 20].

Już same tylko nagłówki wiele mówią o zakresie przedsięwzięcia, resztę zawiera tekst *Planu inwentaryzacji...*, wypełnione karty inwentaryzacyjne, dokumentacja urzędowa, korespondencja kierownika i inwentaryzatora oraz wszelkie zapiski tego ostatniego.

Nie wdając się w szczegóły, o których najpełniejsze wyobrażenie dałby przedruk całego dwudziestostronicowego *Planu inwentaryzacji...*, tutaj tylko najogólniej zaznacza się, że ów plan, jak i inwentaryzacja miały stanowić

istotną część pracy Komisji Prasoznawczej. Bieg sprawie nadała uchwała (5 czerwca 1973 roku) Zarządu Komisji Prasoznawczej, który skierował wniosek do Prezydium Oddziału Krakowskiego PAN „o zatwierdzenie w planie prac Komisji na rok 1974 zredagowanie odpowiedniej instrukcji wykonawczej w sprawie przedmiotowej inwentaryzacji. Prezydium Oddziału pismem z 30 stycznia 1974 roku wniosek ten zatwierdziło, włączając go w plan finansowy Oddziału i powierzając redakcję instrukcji” prof. drowi Marianowi Tyrowiczowi, ówczesnemu przewodniczącemu Komisji Prasoznawczej. Profesor M. Tyrowicz rozszerzył ową instrukcję, która ostatecznie przyjęła postać *Planu inwentaryzacji...*¹

W myśl *Planu...* inwentaryzacja miała objąć wszystkie źródła, redakcyjne (A — źródła do historii poszczególnych wytworów prasowych, a więc do monografii poszczególnych pism) i pozaredakcyjne (B — źródła do syntetycznych opracowań historii prasy czy to z uwagi na określone środowisko ideologiczne, czy zawodowe, czy terytorium rozpowszechniania lub ściślej sprecyzowany okres), znajdujące się w publicznych i prywatnych archiwach i bibliotekach krajowych, a dotyczące dzienników i czasopism wydawanych od zarania dziejów naszej prasy aż do roku 1939 na obszarze państwa polskiego, co najmniej w granicach z 1772 roku. W zakres inwentaryzacji nie miały wchodzić materiały znajdujące się poza granicami RP, tudzież odnoszące się do innych środków przekazu, jak np. radio, telewizja, film. Autor *Planu inwentaryzacji...* przewidywał przeprowadzenie i zamknięcie badań w niespełna 6 lat (5 lat i 6 miesięcy). Ich owocem miała stać się kartoteka uwzględniająca około 5000 zinwentaryzowanych źródeł, zaopatrzona w kilka indeksów (chronologiczny i rzeczowy). Dokonać tego miał dziesięcioosobowy zespół z konsultantem naukowym oraz kierownikiem organizacyjnym na czele. Prawa autorskie *Planu inwentaryzacji...* oraz mającej powstać kartoteki zastrzegął sobie prof. M. Tyrowicz, a ewentualne wykorzystanie ich do innych celów, np. publikacji, miała określić odrębna umowa.

W rzeczywistości w latach 1974–1977 inwentaryzacją zajmowały się tylko dwie osoby, konsultant i inwentaryzator. Ten drugi 10 października 1976 roku zdawał sprawę ze swoich czynności w 1976 roku:

Wykonywałem kwerendy w oparciu o drukowane katalogi i rękopisy Biblioteki PAN w Krakowie. Wstępnie do czytania zakwalifikowałem sto kilkadziesiąt rękopisów, z czego 92 jednostki, po analizie zawartości, wytypowałem jako źródła do opisu, sporządzenia wyciągów oraz indeksowania. Wszystkie czynności poszukiwawcze, lektura rękopisów, charakterystyka źródeł, wypełnianie kart inwentaryzacyjnych, sporządzanie notatek do trzech indeksów i konsultacje z kierownikiem inwentaryzacji, prof. drem M. Tyrowiczem zabrały 200 godzin.

¹ Kopię tego *Planu...*, który jest cennym źródłem do dziejów historii prasy polskiej, poniżej przedrukujemy w całości wraz z przykładem wypełnionej karty dokumentacyjnej.

Karty inwentaryzacyjne oraz indeksowe złożyłem u prof. dra M. Tyrowicza kierującego pracami inwentaryzacyjnymi.

Kilkuletnie (1974–1977) doświadczenia inwentaryzacyjne (w jakimś stopniu sondażowe) źródeł rękopiśmiennych w zbiorach Biblioteki PAN w Krakowie wyraźnie wskazywały, że źródeł może okazać się dużo więcej niż wstępnie założono w *Planie inwentaryzacji...*, a w związku z tym należałoby zatrudnić kilkakrotnie więcej pracowników, aby nie rozwlekać inwentaryzacji w czasie. Rzeczywistość okazała się mniej optymistyczna. Jedną i chyba jedyną z umów zawartych z podpisanym zlecała wykonanie do 15 listopada 1977 roku: „100 kart inwentarzowych, wprowadzenie nowych haseł do indeksu nazwisk i rzeczowego, sporządzenie czystopisu indeksów (scalenie haseł w obydwu indeksach)”.

Po wywiązaniu się z umowy (z nawiązką) komplet kart inwentaryzacyjnych z kartkami indeksowymi ze stosownym sprawozdaniem przekazane zostały prof. M. Tyrowiczowi. Co dalej z tym się działo, nie jest wiadome podpisanemu.

Prof. dr Marian Tyrowicz (Kraków)

Plan inwentaryzacji źródeł rękopiśmiennych i archiwalnych do historii prasy w Polsce (1661–1939)

I. Uzasadnienie inwentaryzacji

Równoległe do postępów prasoznawstwa polskiego, które rozwinęło się szczególnie po drugiej wojnie światowej, zwłaszcza dzięki Zakładowi Badań Prasoznawczych w Warszawie (1955–1957) i Ośrodkowi Badań Prasoznawczych w Krakowie (od 1957 r.) — coraz częściej pojawiają się badania z zakresu historii prasy, dziennikarstwa, czasopiśmiennictwa i ruchu wydawniczego periodyków w Polsce. Badania te natrafiają na bardzo poważne trudności, jeśli chodzi o te aspekty badań, które wykraczają poza analizę treści poszczególnych dzienników, tygodników, miesięczników, możliwą na podstawie zawartości roczników danego pisma. Rozwiązanie natomiast takich zagadnień, jak organizacja pracy redakcyjnej, podstawy finansowe pisma, wysokość nakładu, formy kolportażu, serwis informacyjny itp. jest doraźne, fragmentaryczne, często hipotetyczne, nawet przy monografiach poświęconych poważnym i długotrwałym pismom. Autor monografii tego rodzaju nie dysponuje ewidencją materiałów źródłowych zachowanych w polskich bibliotekach, archiwach czy innych zbiorach i w związku z tym wyzyskanie tych materiałów jest raczej przypadkowe

a stąd dające dość często mylny obraz historii danego pisma i całokształtu warunków jego oddziaływania na świat czytelniczy.

Opublikowane dotąd inwentarze akt i rękopisów niektórych archiwów i bibliotek w Polsce nie orientuje w całokształcie tych źródeł bądź to z powodu lokalnego tylko charakteru poszczególnych inwentarzy, bądź z uwagi na rozproszenie materiałów w czasie dwóch wojen światowych w XX w. czy niemożności rejestracji odnośnych materiałów jako świeżo nabytych lub świeżo włączonych do instytucji je przechowujących.

Planowana w niniejszym projekcie inwentaryzacja jest niezbędnym instrumentem pracy naukowej nie tylko dla historyków prasy i prasoznawców-specjalistów poszczególnych dziedzin, ale także dla bibliografów, archiwistów, księgoznawców, bibliotekarzy, dziennikarzy i pracowników naukowych, zainteresowanych różnymi zagadnieniami rozwoju prasy (ekonomistów, statystyków, językoznawców, prawników itp.).

Planowana inwentaryzacja w formie kartoteki (w przypuszczalnych rozmiarach do 5000 pozycji) obejmie wszelkie archiwalia i rękopisy w zasobach krajowych, mogące służyć badaniom historii, czasopism i związanych z nimi zagadnień w ramach chronologicznych od 1661 r. do 1939 r. i terenowych granicach R.P. z 1772 r. z uwzględnieniem najważniejszych źródeł do dziejów wcześniejszych wytworów prymitywu prasowego (XV–XVI w.) w formie gazet pisanych i efemeryd drukowanych. Inwentaryzacja natomiast nie obejmie źródeł do prasy polskiej emigracji i polonijnej z wyjątkiem tych źródeł, które znajdują się w zbiorach polskich. Źródła do dziejów prasy w Polsce od 1939 r. i w P.R.L. stanowią przedmiot odrębnych badań, silniej rozwiniętych od okresów wcześniejszych i nie wchodzi w zakres nin. planu.

Szczegółowe określenie zakresu rzeczowego i źródłoznawczego inwentaryzacji podane jest w dalszych rozdziałach nin. planu.

II. Podstawy prawne inwentaryzacji

Na potrzebę archiwalizacji bieżąco powstających akt w redakcji dzienników i wszelkiego typu czasopism zwrócił uwagę podpisany kilkakrotnie w czasopismach fachowych² i na kongresach „prasoznawczych”³. Było to nieodzowne m.in. dlatego, że pracownicy dziennikarstwa a zwłaszcza redaktorzy naczelni i działowi zupełnie odmiennie rozumieją charakter archiwów redakcyjnych, włączając w nie składnice wycinków z gazet, klisze, pomoce biblioteczne (encyklopedie, słowniki itp.).

² M. Tyrowicz, *Klasyfikacja źródeł do dziejów czasopiśmiennictwa i prasy*, „Prasa współczesna i Dawna” 1958, nr 4; tenże, *O postulatcie archiwalizacji współczesnych akt redakcyjnych*, tamże, 1958, nr 2; tenże, *Początki archiwalizacji akt prasowych*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1960, nr 4; tenże, *W sprawie archiwalizacji akt prasowych*, tamże 1961, nr 4; tenże, *Co dają nowe zarządzenia w sprawie archiwów prasowych?*, wywiad udzielony S. Garzdeckiemu, „Prasa Polska” 1962, nr 9.

³ Na Kongresie Prasoznawczym w Warszawie (1962) *Archiwalizacja źródeł historyczno-prasowych w świetle ich systematyki i w Wiedniu (1964) L'archivalisation des sources de l'histoire de la presse à la lumière de leurs systèmes* oraz *The editorial files as a basis for scientific research in the field of mass communication* („Bulletin de l'Association internationale des Etudes et Recherches sur l'Information” 1964, nr 4).

Na tym tle wyłoniła się potrzeba ingerencji naczelnych władz archiwalnych, działających w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej od 1951 roku, tj. od powołania Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie. Na wniosek Ośrodka Badań Prasoznawczych z 1960 r. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych powołała w 1961 roku specjalną Komisję dla organizacji archiwów redakcyjnych — pod przewodnictwem podpisanego. Jako owoc prac tej Komisji ukazało się 17 maja 1962 r. *Zarządzenie Nr 10 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w sprawie oceny akt wydawnictw i czasopism, formułujące obowiązki redakcji wszystkich dzienników i czasopism w sprawie trwałego przechowywania materiałów redakcyjnodziennikarskich względnie publikacyjnych oraz dokumentacji prasowej*. Zarządzenie to rozszerzyło w szczególności dekret Rządu z 1951 r. o państwowym zasobie archiwalnym i przepisy następne z 1957 i 1958 r.

Zarządzenie powyższe, aczkolwiek nie respektowane przez wszystkie redakcje — w myśl intencji N. D. A. P zabezpieczają w pewien sposób źródła dla historyków prasy Polski Ludowej. Natomiast materiały źródłowe do dziejów druków periodycznych polskich od XVII w. (tj. od ukazania się „Merkurjusza Polskiego” 1661) do końca Rzplitej, następnie do historii prasy w okresie porozbiorowym i Polski Odrodzonej — nie są objęte podobnym archiwalnym przepisem obligatoryjnym i wymagają prac inwentaryzacyjnych, prop. w nin. planie.

Zarząd Komisji Prasoznawczej Polskiej Akademii Nauk w Krakowie na posiedzeniu w dniu 5 VI 1973 r. uchwalił wniosek do Prezydium Oddziału Krakowskiego PAN o zatwierdzenie w planie prac Komisji na rok 1974 zredagowanie odpowiedniej instrukcji wykonawczej w sprawie przedmiotowej inwentaryzacji. Prezydium Oddziału pismem z dn. 30 I 1974 r. wniosek ten zatwierdziło, włączając go w plan finansowy Oddziału i powierzając redakcję instrukcji niżej podpisanemu. Niniejszy projekt poszerza treść instrukcyjną o zagadnienia niezbędne dla zrozumienia całej inwentaryzacji i warunków jej wykonania.

III. Zbiory archiwalne, biblioteczne i inne przewidziane w akcji inwentaryzacyjnej

Inwentaryzacja źródeł rękopiśmiennych i powielonych środkami mechanicznymi (z wyjątkiem druków objętych wydawnictwami bibliograficznymi), a więc: maszynopisów, tekstów powielanych litografią lub hektografem, materiałów ikonograficznych, planów technicznych (rysunków, grafikonów, diagramów) i innych tp. — winna być przeprowadzona w wszystkich archiwach państwowych: centralnych, wojewódzkich i niektórych powiatowych, w wyodrębnionych archiwach miejskich, niektórych kościelnych w zbiorach instytucji kulturalnych posiadających działy rękopisów (muzeach i kolekcjach prywatnych), słowem we wszystkich zbiorach publicznych i prywatnych, które mogą posiadać rękopiśmienne i niektóre powielone mechanicznie materiały do dziejów prasy.

Równie ważną kwerendą należy objąć zbiory biblioteczne a więc: bibliotek naukowych, (jak: Biblioteka Narodowa, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka PAN w Krakowie, Gdańsku, Kórniku, Warszawie i Wrocławiu (Ossolineum), Biblioteki Uniwersyteckie) i innych, posiadających działy rękopisów⁴. Z uwagi na rozproszenie polskich

⁴ M. Michalewska, P. Girwiczówna, *Wykaz polskich bibliotek naukowych według specjalizacji*, Łódź 1949.

materiałów rękopiśmiennych wskutek działań wojennych, rabunku okupantów oraz zmian własnościowych (zbiory podworskie) — listę wszystkich księgozbiorów, mogących posiadać źródła do historii prasy i czasopism będzie można ustalić po przeprowadzeniu kwerendy w głównych bibliotekach naukowych.

Kwerendę dla stopniowego wdrożenia pracowników mających przeprowadzić inwentaryzację należy rozpocząć najpierw w bibliotekach naukowych, mających drukowane bądź rękopiśmienne katalogi, następnie zaś w archiwach, gdzie nieodzowna może się okazać znajomość paleografii i neografii. Dlatego — zdaniem podpisanego — rozpocząć należy pracę inwentaryzacyjną od katalogów i inwentarzy drukowanych, by następnie przejść do rękopiśmiennych kartotek bibliotecznych i archiwalnych.

Jeżeli chodzi o kolejność czynności inwentaryzacyjnych — ważne jest rozpoczęcie ich od najbogatszych w materiały ośrodków biblioteczno-archiwalnych takich, jak Kraków, Poznań, Warszawa, by wreszcie przejść do ośrodków prowincjonalnych i mniejszych kolekcji akt i rękopisów, np. poszczególnych redakcji.

W związku z tym w pierwszej kolejności należy przebadać następujące wydawnictwa katalogowe bądź drukiem ogłoszone inwentarze:

Karwasińska Jadwiga. *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespolach*, I. Warszawa 1958.

Kętrzyński Wojciech. *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. T. 1–3. Lwów 1881–1898.

Turska Jadwiga. *Inwentarz rękopisów Biblioteki Z. N. im. Ossolińskich*. 1934.

Fastnacht Adam. *Katalog dokumentów Z. N. im. Ossolińskich*. Cz. I. Wrocław 1953.

Wojtkowski Andrzej. *Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*. Poznań 1932.

Jaworowski Aleksander. *Katalog rękopisów Biblioteki Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie i Dodatek*. Lublin 1913, 1917.

Gębarowicz Miecz. *Katalog rękopisów Biblioteki im. G. Pawlikowskiego*. Lwów 1929.

Inwentarz rękopisów Biblioteki Kórnickiej. Kórnik 1930.

Katalog Archiwum Aktów Dawnych m. Krakowa. T. 1–2. Kraków 1907–1915.

Korzeniowski Józef. *Catalogus Codicum manuscriptorum Musei Princ. Czartoryski*. T. 1–2. Kraków 1887–1913.

Czubek Jan. *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*. Kraków 1906.

Jabłoński Zbigniew i in. *Katalog rękopisów Biblioteki PAN w Krakowie*. T. 1–6. Kraków 1962–1973.

Jankowska Jadwiga. *Archiwum Główne Akt Dawnych*. T. 1. Warszawa 1949.

Gerber Rafał. *Inwentarz materiałów do historii ruchu robotniczego w Polsce*. T. 1. Warszawa 1951.

Rok 1830 w polskich archiwach państwowych. „Archeion”, T. VIII. 1930.

Archiwalia powstania styczniowego w archiwach państwowych. Tamże, T. XXII. 1937–1938.

Tytuły katalogów inwentarzy skromniejszych w swych zasobach zbiorów — ujęte są bibliograficznie w następujących publikacjach:

Madurowicz-Urbńska H. *Bibliografia historii Polski*. T. 1–2. Warszawa 1965–1967.

Baumgart Jan. *Bibliografia Historii Polskiej (bieżąca)*. Kraków 1945–1971.

Archiwa Państwowe. Informator. Warszawa 1968.

IV. Podstawowe rodzaje źródeł do dziejów prasy i czasopism

Źródła do historii prasy i związanych z nią dziedzin twórczości (a więc dziennikarstwa, publicystyki w drukach periodycznych, organizacji wydawnictw i agencji prasowych itp.) oraz produkcji technicznej prasy (a więc drukarstwa i poligrafii, urządzeń maszynowych, papiernictwa itp.), jej rozpowszechniania (poczta, kolportaż) i ekonomiki (koszta, rentowność, źródła finansowe) i wszelkich innych zagadnień rozwoju drukowanych przekazów informacji — różnią się częściowo od źródeł niezbędnych dla badań w zakresie innych dyscyplin historycznych.

Dlatego nieodzowne wydaje się zwrócić tu uwagę na te aspekty źródłoznawstwa historyczno-prasowego, które wynikają ze specyfiki problematyki i klasyfikacji dokumentacji do dziejów rękopiśmiennego i mechanicznie powielanego przekazu informacji. Zaznaczyć należy, iż przedmiotowa inwentaryzacja źródeł nie może objąć dokumentacji rozwoju historycznego takich nowoczesnych form przekazu informacji, jak film, radio i telewizja. Formy te odbiegają zarówno swoją strukturą techniczną i organizacyjną, jak i swym oddziaływaniem na odbiorców od przekazu informacji, określonego ogólnie jako prasa.

Biorąc pod uwagę rozległy zasób ilościowy i gatunkowy źródeł, mogących służyć wyżej wymienionym badaniom — jest nieodzownym rozeznanie w nich dwu wielkich grup:

A) źródeł do historii poszczególnych wytworów prasowych, a więc do monografii poszczególnych pism,

B) źródeł do syntetycznych opracowań historii prasy czy to z uwagi na określone środowisko ideologiczne, czy zawodowe, czy terytorium rozpowszechnienia lub ściślej sprecyzowany czasokres.

Ten podział uzasadniają zarówno wskazania metodologiczne i konstrukcyjne przy opracowywaniu konkretnych zagadnień, jak i rozmiary potrzebnej do nich dokumentacji źródłoznawczej i bibliograficznej. Różnice te występują zarówno przy monografiach pism (np. „Merkurjusza Polskiego”, „Monitora”, „Czasu”, „Robotnika” czy „Przeglądu Polskiego”) i biografiach wielkich redaktorów (np. ks. Łuskiny, Br. Kicińskiego czy Jana Lama), jak i z drugiej strony przy bardziej syntetycznych studiach z zakresu problematyki prasowej ogólniejszej, jak np. prymityw prasowy XV–XVII w., zagadnienie anonimatu dziennikarskiego, stosunek cenzury do przekazu masowej informacji, prasa krakowska czy czasopisma Wielkiej Emigracji itd.

V. Źródła grupy A

W źródłach grupy A wybijają się na pierwsze miejsce archiwalia redakcyjne; akta redakcyjne proweniencji prawnej i sądowej (procesy prasowe), charakteru ekonomicznego, personalnego i inne, a więc: dzienniki podawcze sekretariatów redakcji, protokoły posiedzeń zespołów redakcyjnych, dokumentacja finansowa, ewidencja nakładów, materiały administracji (księgowość), listy abonentów, dokumenty osobowe współpracowników itp. Do dokumentacji redakcji, szczególnie w okresie porządkowym i II Rzeczypospolitej, należą dalej materiały korespondencyjne (listy do

i od redakcji) i materiały dziennikarsko-publicystyczne, tj. rękopisy dostarczane przez współpracowników pisma (reportaże, wiadomości aktualne, artykuły publicystyczne, tzw. listy do redakcji itp.), wreszcie dokumentacja techniczna (plany lokalowe i urządzeń maszynowych, zwłaszcza własnych drukarni). Do archiwaliów redakcyjnych zaliczyć wypada również kroniki redakcyjne (bardzo rzadkie w XIX i I poł. XX w.) i wszelkie dokumenty biograficzne dotyczące redaktorów naczelnych i działowych wybitnych współpracowników, o ile przechowywane były w redakcji (wykaz aktywu redakcyjnego i pozaredakcyjnego, teksty nekrologiczne, curricula vitae, zapiski o charakterze pamiętnikarskim itp.).

Często zawartość archiwum redakcyjnego stanowiły w XIX w., a tym bardziej w XX w. materiały ilustracyjne (fotografie, klisze, filmy), potrzebne redakcji do ilustrowania bieżących wiadomości, szczególnie w dziennikach i tygodnikach. Jednakże ten rodzaj materiałów nie stanowi archiwaliów *sensu stricto* i nie wchodzi w zakres przedmiotowej inwentaryzacji. Należy tu również zaznaczyć, że archiwa redakcyjne o pełnej zawartości wszystkich wyżej wymienionych gatunków źródłowych — należą do zupełnych rzadkości a to zarówno wskutek zniszczeń wojennych na ziemiach polskich i najczęściej chaotycznej likwidacji redakcji, jak również — i to przede wszystkim — prywatnego charakteru biurka redaktora naczelnego, wreszcie szerokiego stosowania „kosza redakcyjnego”. Niemniej jednak zachowały się do dziś mniejsze i większe zespoły akt z wyżej wymienionych gatunków.

Często do archiwum redakcyjnego w dziennikarskim znaczeniu tego terminu wchodziły wycinki z gazet różnej treści, dotyczącej bądź to polemik czy omówień artykułów danego organu przez inne pisma lub osoby bądź wielu innych spraw. Wycinki te często włączano do różnych materiałów redakcyjnych bądź przechowywano je w osobnych tekach tematycznych. Wycinki włączone do rękopiśmiennych materiałów redakcji — winny być objęte inwentaryzacją źródeł, natomiast teczki wycinkowe — tylko w wyjątkowych wypadkach z uwagi na swój charakter druków.

Drugą ważną grupę źródeł tworzą archiwalia i rękopisy pozaredakcyjne. Na czoło wysuwają się tu akta cenzury politycznej zarówno prewencyjnej, jak i represyjnej, dotyczące konkretnych wydań czy artykułów zachowane w archiwach b. państw zaborczych, głównie prowincjonalnych (przetrwały u nas przeważnie jako acta dissoluta) i akta dyrekcji policji w związku z zarządzeniami konfiskat i rewizji redakcji. Akta śledcze i wyroki w procesach prasowych — poza egzemplarzami przechowywanymi — jak wyżej w redakcjach — wypełniają nieraz bogate zespoły archiwów zarówno sądów karnych zaborczych, jak i Drugiej Rzeczypospolitej. Sądy cywilne, zwłaszcza w dziale rejestru handlowego oraz notariatu zawierają umowy w przedmiocie zakładania i likwidowania spółek prasowych i innych spraw prawno-finansowych. Do dziejów prasy staropolskiej rzadkie, ale tym cenniejsze materiały, można odnaleźć w tzw. aktach grodzkich, w których oblatowano przywileje królewskie na monopol druku i rozpowszechniania „nowin” i „awizów”, później dzienników (od XVII w.).

Do pozaredakcyjnych archiwaliów zaliczyć wypada również produkcję aktową różnych stowarzyszeń, partii i organizacji politycznych, społecznych i kulturalnych, o ile w ich treści mieszczą się szczegóły objaśniające zakładanie, redagowanie i rozpowszechnianie własnych organów prasowych (bardzo często redakcje tych organów stanowiły komórki organizacyjne danych instytucji).

Władze kościelne, do XVIII wieku sprawujące czynności cenzuralne dla wszelkich druków Rzplitej (w Wolnym Mieście Krakowie nawet po 1815 r.) a w XIX w. kontrolujące i udzielające zezwoleń na wydawnictwa treści kościelnej i religijnej wy-

kształciły odnośną produkcję aktową, która winna być objęta omawianą akcją inwentaryzacyjną.

Źródła drukowane do dziejów poszczególnych organów prasowych i czasopism nie wchodzą w zakres inwentaryzacji, informują o nich bibliografie historii polskiej pełne i selekcyjne, retrospektywne i bieżące oraz bibliografie literatury polskiej. Natomiast nie mogą być pominięte drukowane prospekty nowych druków periodycznych i dzienników, jeśli weszły w inne jednostki archiwalne redakcji.

VI. Źródła grupy B

Klasyfikacja źródeł tej grupy, które tracą sporo na swej specyfice jako nieodzowne także dla innych badań historycznych — nastęrcza tym samym większe trudności w sprecyzowaniu gatunków specjalnych; źródła te muszą służyć historykom rozwijającym szeroką problematykę i odznaczają się różną hierarchią wartości w poszczególnych swych rodzajach zależnie od wybranego zagadnienia. O ile akta cenzury politycznej, o których była wzmianka wyżej w odniesieniu do konkretnych wydań (numerów pism), stanowią bardzo specjalny dział archiwaliów państwowych, o tyle rekonstrukcja historyczna całych systemów prasowych i ich warunków rozwojowych, często w ujęciu pewnych okresów i terenów czy obozów politycznych lub grup literackich — nie może się obejść bez zbadania niemal wszystkich działów zarówno archiwów centralnych, jak i prowincjonalnych. Wszelkie próby określenia odnośnych gatunków źródłowych — zależne są od podjętej przez historyka problematyki. Bez tła politycznego niepodobna odtworzyć warunków rozwojowych żadnej gazety codziennej czy pism o rzadszej częstotliwości, tym bardziej większych grup wydawnictw periodycznych treści społecznej, gospodarczej, nawet i kulturalnej, naukowej czy artystycznej. Stanović to będzie w przedmiotowej inwentaryzacji niemałą trudność. Wydaje się zalecenia godnym zwrócić uwagi na te zespoły archiwalne, których tytuły w inwentarzach archiwalnych zawierają naprowadzające elementy.

Inną pozycję w grupie B stanowią registry i archiwa syndykatów i związków zawodowych dziennikarzy; łatwiejsze do odszukania w działach rękopisów bibliotek naukowych niż w archiwach państwowych czy miejskich, choć i te archiwa posiadają nieraz ważne fragmenty tych registratur.

Najobfitszą i najtrafniejszą jednakże okaże się kwerenda inwentaryzacyjna w działach rękopisów wszystkich większych bibliotek uniwersyteckich i naukowych. Działy te bowiem zawierają dwa bezcenne rodzaje źródłowe do interesującej nas problematyki: pamiętniki i kolekcje epistolograficzne. O ile zwróciliśmy już uwagę na materiały wspomnieniowe (czyli menuarystykę) do dziejów poszczególnych redakcji — to tu podkreślić musimy nieocenioną wręcz wartość wszelkich źródeł narracyjnych dla poznania prasy określonych terenów, okresów historycznych czy grup ideowych. Wszyscy pamiętnikarze ze świata literackiego, politycznego, oświatowego a także gospodarczego, nawet o ile sami nie byli twórcami, redaktorami czy współpracownikami dzienników i czasopism — to w obrazie współczesnych sobie czasów pozostawili nieraz szersze, kiedy indziej węższe przekazy wiadomości o rozwoju prasy, jej czytelnictwie i poziomie, walkach ideowych, bodźcach rozwojowych i przyczynach upadku. Znajdziemy w nich często także specjalne wiadomości jak dotyczące rozmiarów i formy kolportażu, ewolucje nakładów, sondaży prasowych, rozwoju języka dziennikarskiego, wysokości honorariów redakcyjnych i wiele innych.

Rękopisy odtwarzające dzieje poszczególnych partii i organizacji politycznych, jak również stowarzyszeń społecznych i twórczych — odsłaniają te komponenty życia kulturalnego, bez których byłoby niepełne badanie specjalnych zagadnień historii prasy (jak wolność druku, rynek odbiorczy gazet i czasopism, popularność lub niepopularność pewnych organów, stosunek opinii publicznej do informacji sterowanej odgórnie i wiele kwestii podobnych).

Niewątpliwie bardziej skąpa w charakterystykę stosunków literackich i dziennikarskich na szerszym substracie czasowym i terenowym jest korespondencja nawet wybitnych osób. Wystawcy listów zwracając się w konkretnych sytuacjach i sprawach do adresatów dają albo zbyt pobieżne, albo zbyt ogólnikowe spojrzenie na różne zagadnienia związane z przykładowo wymienionymi wyżej problemami. Po prostu przeciętny list służy do porozumienia się w jakiejś przeważnie bardzo konkretnej sprawie; oczywiście — nie dotyczy to autorów listów specjalnie zainteresowanych bolączkami o szerszym zasięgu. Mimo to zastrzeżenie — przedmiotowa inwentaryzacja winna objąć wszelkie zespoły listowe wybitnych działaczy, pisarzy, naukowców, o których wiemy, że w jakimś stopniu byli zainteresowani prasą i czasopiśmiennictwem.

Dużą pomocą dla badaczy specjalnych zagadnień dziejów prasy — mogłyby służyć ankiety, rozpisywane często przez redakcje poważnych organów czy inne instytucje. Ankiety te byłyby przydatne, jeśli zachowały się w swej oryginalnej formie w zbiorach publicznych. Niestety uległy one przeważnie zniszczeniu czy to przez redakcje, czy instytucje inicjatorskie — najczęściej z braku warunków do przechowywania. Niektóre zachowały się w zbiorach publicznych lub prywatnych.

VII. Plan inwentaryzacji pod względem czasowym, osobowym i finansowym

Przedmiotową inwentaryzację należy wykonać w dwu ciągach prac:

1) kwerendy w drukowanych i rękopiśmiennych inwentarzach archiwalnych i bibliotecznych;

2) sprawozdania z autopsji zawartości poszczególnych rękopisów czy archiwaliów pod kątem ich przydatności dla badań historyczno-prasowych a także ich cech zewnętrznych (o ile nie opisują ich drukowane i rękopiśmienne inwentarze).

Uzasadnienie tego podziału prac polega na tym, że przy wykonywaniu pierwszego ciągu prac, tj. kwerendy — autopsja materiałów przedłużałaby ją nadmiernie i zakłócałaby normalny tok pracy w archiwach i bibliotekach. Przynoszenie i odnoszenie każdej pozycji inwentarzowej przez służbę biblioteczną czy archiwalną pochłaniałoby cenny czas pracownika; dodać należy, iż dopiero po sporządzeniu kart z katalogów i inwentarzy — kierownictwo inwentaryzacji może ustalić, które pozycje należy opisać z autopsji. Dlatego odpowiednie rubryki karty inwentaryzacyjnej winny pozostać przy pracach wymienionych w poz. 1 niewypełnione (będzie o tym mowa poniżej przy omówieniu karty inwentaryzacyjnej).

Wykonanie całości przedmiotowej inwentaryzacji pod względem czasowym w optymalnym obliczeniu i przy sprawnym działaniu wszystkich wykonawców — trwać by musiało co najmniej pięć i pół roku (licząc po 10 miesięcy w roku) a to:

1) przygotowanie wykonawców inwentaryzacji	1 miesiąc
2) przygotowanie szczegółowe planu inwentaryzacji	1 miesiąc
3) kwerenda z drukow. inwentarzy archiw. i bibliot.	10 miesięcy
4) kwerenda z rękopiśm. inwentarzy archiw. i bibliot.	10 miesięcy
5) kwerenda z rękopiśm. inwentarzy archiw.	10 miesięcy
6) selekcja inwentaryz. pozycji do autopsji	1 miesiąc
7) opis tych pozycji z autopsji	15 miesięcy
8) uporządkowanie całej kartoteki i sporządzenie indeksów (chronol. i rzeczowego)	2 miesiące
	razem 55 miesięcy

czyli 5 i pół roku (odliczając po dwa miesiące w roku). Należy tu podkreślić, że wyżej wymienione czynności objęłyby tylko sporządzenie kartoteki przedmiotowej inwentaryzacji, nie przygotowanie jej do druku. Prace redaktorsko-wydawnicze, wymagające dodatkowych czynności, jak wstęp, komentarz, przypisy itp. wymagałyby dodatkowych środków i czasu.

Pod względem osobowym będzie nieodzowny udział w całokształcie inwentaryzacji następujących osób:

- konsultanta naukowego (sam. prac. nauki — historyka),
- kierownika organizacyjnego (kwalif. bibliotekarza l. archiwist.),
- 2 pracowników do kwerendy jak poz. 3 wyżej (pomocn. prac. nauk.),
- 3 pracowników do kwerendy jak poz. 4 wyżej (prac. bibliotekarskich),
- 3 pracowników do kwerendy jak poz. 5 wyżej (prac. archiw.), przy czym pracownicy wymienieni wyżej pod c-e byliby zatrudnieni okresowo, jak przewiduje wyżej podany plan czasowy. Wszyscy pracownicy przy swych głównych kwalifikacjach bibliotekarskich i archiwalnych — winni posiadać wykształcenie historyczne.

Do obowiązków poszczególnych wykonawców należałoby:

I. konsultant naukowy: prace koncepcyjne i organizacyjne całości inwentaryzacji, kontrola wszystkich prac, instruktaż i przygotowanie wykonawców itp.

II. kierownik organizacyjny: angażowanie wykonawców w poszczególnych ośrodkach archiw. i bibliotecznych (wyjazdy), kontrole kart inwentaryz. i indeksów, korespondencja i kontakty z bibliotekami i archiwami, zabezpieczenie środków finansowych i pomocy kancelaryjnych itp.

III. wykonawcy kwerend (wym. wyżej od c-e): wykonanie kwerend i sprawozdań miesięcznych z pracy, sporządzenie, udział przy uporządkowaniu całej kartoteki.

Koszta przedmiotowej inwentaryzacji oraz wydatki rzeczowe w przybliżeniu i przy istniejącej obecnie siatce płac pracowników naukowych musiałyby wynosić, biorąc pod uwagę 5¹/₂ roczne zatrudnienie konsultanta naukowego i kierownika organizacyjnego:

Konsultant nauk. à 1200 mies. przez 55 mies.	66 000 zł
Kierownik organiz. à 1200 mies. przez 55 mies.	66 000 zł
wypełnianie ok. 5000 kart inwent. à 8 zł od 1 karty	40 000 zł
opis z autopsji ok. 4000 pozycji à 12 zł	48 000 zł
wykonanie indeksów łącznie do 5000 pozycji à 2 zł	10 000 zł
druk kart inwentaryzacyjnych ok. 7000 sztuk	1 500 zł
Koszta wyjazdowe (ok. 5 wyjazdów rocznie à 1 000 zł)	25 000 zł
Koszta korespondencyjne	1 500 zł
Zakup pomocy kancelaryjnych	2 000 zł
	<hr/> 260 000 zł

Wynagrodzenie za wykonanie kart i opisów z autopsji oparte jest na stawce ok. 24 zł za godzinę pracy, przyjmując że kwalifikowany pracownik biblioteki i archiwalny może w ciągu godziny kwerendy w drukowanych lub rękopiśmiennych inwentarzach wypełnić 3 karty inwentarza, tracąc równocześnie czas na zapoznanie się z treścią pozycji inwentarzy nie odnoszących się do historii prasy.

Powyższy plan zatrudnienia osobowego, czasu prac i kosztów jest przybliżony i może ulec zmianom w zależności od różnych warunków i niedających się przewidzieć trudności.

VIII. Projekt karty inwentaryzacyjnej

Karta inwentaryzacyjna w rozmiarach 21 × 15 cm (na kartonie białym) winna posiadać elementy nadrukowane i przy nich wolne miejsca na wypełnianie atramentem. Treść i układ karty winien być następujący: (vide str. 18)⁵.

Z treści karty wynika, że rubryki: nr ogólny kartoteki, język i opis treści, opis zewnętrzny — będą wypełniane z autopsji, chyba że dane te będą mogły wejść do karty już z drukowanych czy rękopiśmiennych inwentarzy.

Karty winne być wypełnione atramentem, bardzo czytelnie i zgodnie z treścią i wyglądem źródła.

Układ kart w kartotece będzie wynikał z przynależności danego źródła do konkretnej instytucji (archiwum, biblioteki, redakcji, zbiorów prywatnych itp.). Instytucje te winny być oznaczone odpowiednim skrótem w Nr po prawej stronie, np. Nr 75 B. Jag., 145/AGAD, 16/PAP Ciesz., 43/ Muz.Hist. Ł. Natomiast Nr ogólny kartoteki (po lewej stronie) będzie mógł być wypełniony dopiero po uporządkowaniu całej kartoteki.

IX. Uwagi końcowe

Przygotowanie wykonawców inwentaryzacji obciążać winno konsultanta i kierownika organizacyjnego. Polegać musi ono na zaznajomieniu nie tylko z treścią nin. planu i ewent. w nim zmianami, ale również z podstawowymi elementami historii prasy i niektórymi zagadnieniami teorii prasoznawstwa.

Szczególnie ważne jest wprowadzenie do historii prasy polskiej i obcojęzycznej w Polsce od jej początków do 1939 r. Wykonawcy inwentaryzacji muszą znać i posługiwać się terminologią archiwalną i bibliotekarską oraz prasoznawczą w zakresie słownika współczesnego prasoznawstwa.

Kandydaci do wykonania przedmiotowej inwentaryzacji winni nadto znać istniejące już wydawnictwa pomocnicze w zakresie bibliografii historycznej, literackiej i prasoznawczej, słowniki specjalne, jak *Polski Słownik Biograficzny*, *Mały słownik historii Polski*, najważniejsze encyklopedie, wykazy druków periodycznych itp. Nieodzowna jest również choćby pasywna znajomość łaciny i bodaj 2 języków nowożytnych.

⁵ Zamiast 18 stronicy maszynopisu powinien być wzór karty inwentaryzacyjnej w naturze. W miejsce tego załączamy jedną z kart wypełnionych.

Nr ogół. kartoteki	Nr karty
Karta inwentaryzacyjna (Źródła rękopiśm. i archiwalne do historii prasy w Polsce)	
Biblioteka <i>IPN Ki.</i>	Symbol lub inne oznaczenie pozycji <i>2</i>
Archiwum <i>—</i>	Ilość stron <i>2</i>
Inne m. przechowania	Ilość innych elementów
Tytuł źródła <i>Korespondencja Stefana Smoczyńskiego</i>	
Język i ogólny opis treści (verte)	
Czas powstania źródła <i>1884</i>	
Opis zewnętrzny źródła (pozycja zwarta czy złożona, oprawa, stan zachowania, karty luźne, elementy dodane, jak teksty drukow. rysunki itp.)	
Miejsce, data sporządzenia karty	Wykonawca karty
<i>Warszawa, 5 IV 1984 r.</i>	<i>Jan Bujak</i>
*) Numeracja odrębna przy kwercjach w każdej instytucji przechowującej źródło. **) Podaj nazwę i miejsce instytucji.	

W wypadkach wątpliwych co do nazwisk dziennikarzy polskich służyć będzie pracownikom inwentaryzacji Kartoteka dziennikarzy i publicystów polskich w posiadaniu Ośrodka Badań Prasoznawczych w Krakowie.

X. Słowo od autora planu

Składając powyższy plan w ręce Oddziału Krakowskiego Polskiej Akademii Nauk — zastrzegam sobie pełne prawa autorskie, nawet w wypadku, jeżeli projekt ten nie zostanie włączony do prac PAN, a szczególnie jeśli wykonanie inwentaryzacji źródeł do dziejów prasy w Polsce w niniejszym lub zbliżonym ujęciu zostało przekazane Pracowni Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego w Instytucie Badań Literackich bądź Ośrodkowi Badań Prasoznawczych w Krakowie czy innej instytucji naukowej.

Pragnę wyrazić nadzieję, że Prezydium PAN w Krakowie, które powierzyło mi wyróżniające stanowisko przewodniczącego Komisji Prasoznawczej — doceni w pełni znaczenie proponowanych w niniejszym projekcie prac dla naukowego ruchu badawczego w zakresie prasy polskiej. Bez przeprowadzenia systematycznej i planowej inwentaryzacji źródeł do tych dziejów — trudno wyobrazić sobie syntetyczną monografię historyczną tych dziejów, na co zdobyły się już inne społeczeństwa europejskie.

(Prof. dr Marian Tyrowicz)

Kraków, październik 1974